

ישראל רוזנסון

'שדך' וגבולות שדך – על תפיסת השטח הפרטי כבסיס לקיום מצוות פאה

"אתה הצבת כל גבולות ארץ" (תהילים עד, יז)

הניסיון להגדרת השטח הפרטי החשוב לקיום מצוות פאה עולה מתוך הדרך שהתנאים מציגים את המצווה והדוגמאות שהביאו. מתברר שלא עצם השייכות המשפטית לבעלים יוצרת את היחידה הבסיסית המחויבת במצוות. מכשולים טופוגרפיים ומעשי ידי אדם המשסעים את השטח לחלקים הם הקובעים. ניתן לראות בתוך יחידת בעלות אחת כמה וכמה שדות המחויבים בפאה. הדוגמה המעניינת המנותחת במאמר היא המדרגות (טרסות) החקלאיות היוצרות יחידות עיבוד שונות בתוך שטח פרטי נתון, ומחייבות מתן פאה לכל יחידה ויחידה. ההשלכות של מצב זה אינן רק טכניות. יש לכך חשיבות רעיונית רבה, הן בכל הקשור לפסיכולוגיה הדתית, דהיינו, הרגשות והמחשבות המלווים את קיום המצווה, והן לרעיונות המשרישים את מתן הארץ – גם ברמת הנחלה הפרטית – על ידי ה'.

הקדמה

בשורות הבאות נעלה הרהור על-אודות הדרך שבה תפסו חז"ל את 'השטח הפרטי' העומד בבסיס הלכה מסוימת התלויה בקרקע, רוצה לומר, מהות 'פרטיותו' של 'השטח' הנחוץ לקיום מצווה – השארת פאה. זאת, בלא להסתיר ציפיה להסקת מסקנות כלליות יותר בדבר גורמי עומק במחשבתם ההלכתית של חז"ל – זיקתם לריאליה ולמעשה היומיומי מחד-גיסא, ומאידיך, זיקתם לעקרונותיהם הדתיים, דרכם ב'קריאת' הכתובים ופרשנותם, ודרך ארגון החומר וההבעה הספרותית של כל זה.¹ בירור 'השקול' ב'מקבילית כוחות'

1 על ההבעה הספרותית במשנה ומשמעותה למדתי רבות מחברי הרב ד"ר אברהם וולפיש. דוגמאות רבות לניתוח ספרותי של משניות בודדות וקבצי משניות מצויות בעבורת הרוקטור שלו שעתידה להתפרסם אי"ה בקרוב. הקורא מוזמן לעיין גם במאמריו הרבים בנידון. ראה במיוחד לאחרונה: א' וולפיש, "המשנה באספקלריה אינטרטקסטואלית – עיון בשלוש משניות לאור סוגיות אגדיות בספרות התנאים והאמוראים", א' בוק, ש' ויגודה ומ' מוניץ (עורכים), על דרך האבות, אלון שבות, תשס"א, עמ' 233-268, שבו פרש את עיקרי גישתו.

מורכבת מעין זו איננו עניין של מה בכך, ודומה בעינינו, כי בדיון שיוצע יש כדי להפרות את העיסוק בדרכי החשיבה ההלכתיות של חכמינו.
 דיניה של מצוות פאה יונקים מפסוקים מספר בתורה (ראו להלן). לענייננו חשובים הדינים המתייחסים ליחידת השטח הבסיסי שבו מבוצעת המצווה. טרם נציגם, נזכיר את מה שהפך למפורסמות שאינן צריכות ראייה — בעוסקם בהלכה העדיפו חז"ל את הדוגמה המעשית המוצלחת,² ובכך הותירו לבאים אחריהם סוגים מסוימים של פרשנות, במקרה הנידון, את 'מלאכת' ההמשגה והניסיון לחשוף ולשרטט את התפיסות המופשטות העומדות, כך נראה, בבסיס הדיון ההלכתי. הנה, בנידון שלפנינו לא הזכירו חכמים כלל את המושג 'שטח', וודאי שלא דיברו על 'תפיסה'. השאיפה להבין את היסוד הרעיוני של ההלכות בנידון וזיקתן לריאליה ולנוף שבו ממוקם השדה ולצורתו, היא המנחה אותנו בניסיון לגלות תפיסה זו. הדרך לכך, שבעיקרה נושאת אופי אינדוקטיבי, כרוכה כמתבקש בניתוח מדוקדק של הדוגמאות שנבחרו, הניסיון להבין את פשר הבחירה, והדרך שבה הדוגמאות מאורגנות.

'ואלו מפסיקין' — תפיסת השדה במשנת פאה

הגדרת ה'שדה' שבו ניתנת הפאה עולה מתוך הרשימה שבמשנה (על-פי נוסח הדפוסים):

ואלו מפסיקין לפאה: הנחל והשלולית ודרך היחיד ודרך הרבים, ושביל הרבים ושביל היחיד הקבוע בימות החמה ובימות הגשמים והבור והגיר וזרע אחר, והקוצר לשחת מפסיק דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: אינו מפסיק אלא אם כן חרש. אמת המים שאינה יכולה להיקצר כאחת — רבי יהודה אומר: מפסקת. וכל ההרים אשר במעדר יעדרון אף על פי שאין הבקר יכול לעבור בכליו, הוא נותן פאה לכל (משנה, פאה ב, א-ב).

היסוד המנחה הוא נוכחותם של עצמים או מכשולים בולטים בנוף, הניתנים לתחושה ולראייה, והיוצרים תחושה ממשית ביותר של גבול בין שני חלקים בשטח נתון. לפי זה, השדה שלגביו חלה המצווה, איננו 'יחידת בעלות' בלבד, אלא יחידה בעלת מאפיינים גיאוגרפיים, טופוגרפיים או בוטניים. לשון אחר, לא עצם השייכות לבעלים אחד קובעת את יחידת השטח שבה חלה המצווה, וגם לא הרצף בשטח הפרטי (העדר מובלעות של שייכות אחרת), שכן גם במקרים שבהם ניכר רצף של בעלות הנצפה בעין, עדיין יכול

2 אנו מניחים כאן צד של יצירתיות בדוגמאות. גישה זו ראויה לדיון בפני עצמו. נזכיר רק כי חוקר דגול — א"א אורבך — שהתמקד בצד המעשי של ההלכה, דיבר על כוחו של מעשה שאירע כבסיס להלכה: "עובדה זו שמקורן של הלכות רבות הוא כמעשים מסבירה את סגנון הקואיסיטי של משניות ובריות רבות. המקרה המתואר אינו המצאה, קונסטרוקציה עיונית אלא מעשה שאירע..." (א"א אורבך, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים, 1984, עמ' 63). ההשלכות של קטע זה חשובות. ראשית, אפשר לטעון כי כל דוגמה — לענייננו חשובים גבולות שדות — נקבעה בעקבות מעשה שקרה. שנית, השאלה אם המעשה לבדו השפיע, או שניכרת ספרותיות בעיצובו ובניסוחו, ויותר מכך בארגונו ברשימה של מקרים דומים, עדיין פתוחה. לדעתנו, שכאמור מחייבת דיון ארוך. הגישה הספרותית של חכמינו משפיעה באופן עמוק על דרך הניסוח של דוגמאות שבמקורן עשויות לינוק חילן ממעשים.

קיומם של עצמים ומכשולים גיאוגרפיים בתוך השטח הנידון להביא לקיומן של "יחידות מצווה" שונות.

מה טיבם של העצמים-מכשולים הנידונים? הרשימה במשנה מסודרת כמדומה לפי ההגיון הבא: הפתיחה בשני מכשולים הקשורים בגופי מים, "הנחל והשלולית", שהם בוודאי מכשולים טבעיים.³ בהמשך באות דרכים קבועות מסוגים שונים, ואחר-כך קווים המפרידים בין סוגים שונים של טיפול ועיבוד חקלאי — חריש, זריעה, קציר.⁴ בהמשך יש חזרה לגוף מים בשדה — "אמת המים" (אולי התחושה שמופיע כאן פריט מיוחד, שדומה לו פתח את המשנה הראשונה, הכתיבה את החלוקה לשתי משניות — שתייהן פותחות בגוף מים!). לכאורה, היה מקומו ברשימת גופי המים הפותחת, אך כאן הדגש איננו מושם על מכשול טבעי, אלא על מתקן, וככזה נתבצר לו מקום נפרד. יתרה מזאת, ה"אמה" איננה עומדת בפני עצמה. הדגש מושם על האפשרות לקצור את שני עבריה כאחד. עומדים כאן אפוא "הקוצר לשחת" לעומת "יכולה להיקצר" — קציר מול קציר ("חריש" הנזכר שם נגדר אחר הקציר ומופיע כהסתייגות מן הרעה שמדובר בקציר). כלומר, זהו חיבור אסוציאטיבי.⁵ ולכסוף, בא שימוש בפסוק "וכל ההרים..." (להלן נעמוד על משמעותה של שאילת המליצה מספר ישעיהו) כדי להעלות מחדש את שאלת המכשול הטופוגרפי. ניכרת אפוא סימטריה ('סיגור' במינוח הספרותי) בין סוף הרשימה לתחילתה — מכשול טבעי בתחילת הרשימה ובסופה.

זו היא רשימת המשנה. התוספתא מוסיפה עצמים נוספים העשויים לשמש גבול בין 'שדות' שונים הנכללים בתוך אותה: 'יחידת בעלות':

המדרגות שהן גבוהות עשרה טפחים — נותן פאה מכל אחת ואחת. ואם היו ראשי שורות מעורבין — נותן פאה מאחת על הכל (תוספתא, פאה פ"א ה"ט).

במדרגה הכוונה ליחידת קרקע מישורית צרה יחסית וארוכה, המוגבלת על-ידי מצוק קטן (שיעור עשרה טפחים עשוי לתת מושג על סדר הגודל). הימצאותן של המדרגות בנוף ההררי היא פועל יוצא של דירוג מורדות ההרים כדי לאפשר לקיים בהם חקלאות.⁶ אם כן, חרף זיקתן של המדרגות לנוף הטבעי, הנוף המדורג הוא מעשה ידי אדם. באופן כללי, דומה שיש כאן מעין השלמה או פרשנות למשנה — כשלעצמם, "הרים אשר במעדר יעדרון" המסיימים את רשימת המשנה, אינם יוצרים גבול הלכתי, אך המדרגה יוצרת. ובאופן מפורט יותר: נוכחות של שטח מוגבה ("הרים") ותלול בשדה,

3 בהבנה ששלולית היא שקע שאליו ניגרים הגשמים, ולא אמת מים כפירוש הבבלי המשקף מן הסתם את היראליה של חקלאות השלחין בכבל (בבלי, בבא קמא סא ע"א). בירושלמי: "שלולית — כל שהיא מושכת, נחל — אף על פי שאינו מושך" (ירושלמי פאה פ"ב ה"א, טו ע"ד).

4 בור וניר עניינם קיום חלק מן השדה במצב של אי-עיבוד או עיבוד חלקי לצורך שמירתו או טיובו ("פליקס, החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד, ירושלים, תש"ן, עמ' 24-30). ורע הינו בפשטות סוג זריעה אחר.

5 באשר לחריש, בתוספתא הניסוח שונה: "...הבור והניר ורע וקוצר לשחת, ושלושה תלמים של פתיח, ואמת המים שאינה יכולה ליקצר כאחת..." (תוספתא, פאה פ"א ה"ח). כלומר בין "קוצר לשחת" ל"אמת מים שאינה יכולה להיקצר..." — שניהם ענייני קציר, נשתרבב עניין מפורש "שלושה תלמים של פתיח" הקשור במישרין לחריש.

6 על החריש במדרגות ראו: "פליקס (לעיל הערה 4), עמ' 42-43.

הגם שיש בה כדי ליצור הפרעה לתנועת המחרשה ("במעדר יעדרון"), אין היא נתפסת כפריט גיאוגרפי היוצר גבול. לענייננו, דוגמת המדרגות חשובה במיוחד, משום שיש בה התמודדות מעניינת עם גבול, שיכול ללבוש צורה ולפשוט צורה לפי הטופוגרפיה המקומית.

אשר למצבים שבתוספתא, ניתן דעתנו לשרטוט הבא. כך נראה השטח המדורג במבט (סכמטי!) מן הצד:

במבט-על נראה השטח כך:

אלו מדרגות שקו המצוק שלהן עובר לרוחב כל השדה, חוצה אותו מצדו האחד לשני, ויוצר בו 'שדות' פנימיים לעניין פאה. אולם, במקרים רבים הטופוגרפיה הטבעית יוצרת בהכרח 'ראשי שורות מעורבין', דהיינו, המדרגה נקטעת, איננה נמשכת לרוחב כל השדה, אלא מתחברת לחברתה, כפי שעולה מהשרטוט הבא המציג שדה שכזה במבט-על:

במבטים מן הצד נראה השדה כך:

כאמור, סוגיית המדרגות שמוסיפה התוספתא חשובה ביותר לטיעון שיועלה להלן. טרם נציגו נעמוד על ניסיונות אפשריים לפרשנות הקביעות ההלכתיות המתוות גבולות שדות, טופוגרפיים ובוטניים, בתוך 'יחידת בעלות' אחת.

מפני עקירת המחרשה

מה הטעם לתפיסת הגבולות שהוזכרה לעיל? כצפוי, בדברי תנאים, במשנה ובתוספתא, אין הסבר מפורש. התמודדות האמוראים בסוגיה מדגישה את ההפרעה שגורמים הגבולות ברצף השטח. ההפרעה נגרמת לפעולות החקלאיות החשובות. הנה, בירושלמי מובע מעמדו של מכשול נוסף, שלא הוזכר בדברי תנאים, אך שכיח ללא ספק בנוף — 'סלע':

חיא בר אדא בשם רבי שמעון בן לקיש: היה שם סלע על פני כל שדהו. אם עוקר הוא את המחרשה מצד זה ונותנו בצד זה — מפסיק, מצד אחד — אינו מפסיק (ירושלמי, פאה פ"ב ה"ב, יז ע"א).

דומה בעינינו שהכנסת המכשול החדש ל'שקלא וטריא' לא באה רק משיקולים של ריאליה. רוצה לומר, כביכול נבדק ונמצא כי התנאים לא הכניסו את כל המכשולים האפשריים וכאן הושלמה הרשימה. 'סלע' הוסף בראש ובראשונה משום שהוא מיטיב להדגיש בעיה מהותית לרשימה דלעיל. הנה, בהיעזרו בדברי האמורא מתמודד התלמוד עם שאלת המדרגות:

והתני מדרגות שהן גבוהות עשרה טפחים — נותן פיהא מכל אחד ואחד ופחות מיכן נותן מאחד על הכל. ופחות מיכן אינו עוקר את המחרשה מצד זה ונותנה בצד זה? אפילו פחות מיכן עוקר הוא! לא אתינן מתני עשרה אלא בגין סופה, שאם ראשי מדרגות מעורבין — שהוא נותן מאחד על הכל (שם).

מדובר אם כן ברצף בחרישה בתוך שדה נתון. הסלע הוא גבול טבעי הפוגע בכך והגורם קובע הגבול במקרה זה הוא עצם ההפרעה לרצף החרישה, כששאלת גובה המכשול איננה משמעותית. ב"ראשי מדרגות מעורבין" המדרגות מתחברות והמכשול איננו אמור להפריע לתנועה רציפה של המחרשה. למעשה, כבר במשנה שבה פתחנו את עיונו גילינו התייחסות לחרישה ("וחכמים אומרים אינו מפסיק אלא אם כן חרש"), ומסתבר כי זו פעולה משמעותית דיה כדי להעמיד אמת-מידה לרציפות שדה.⁷ אם נבוא לסכם, בדברי אמוראים מובעת ההשקפה, כי נוכחות מכשול טבעי המפריע לחרישה בחופשיות של האדם בשדהו יוצרת גבול.

מפני מראית עין

כפי שציינו, בדברי תנאים — משנה ותוספתא — אין הסבר לתפיסת הגבולות. אולם, גם בהיעדר התייחסות ישירה באופן כללי ניתן לדבר על מודעות לשאלות של 'מראית עין' בענייני פאה. עניין זה עולה בתוספתא באופן בלתי תלוי בשאלת הגבולות:

אמר רבי שמעון: מפני ארבעה דברים (אמרה תורה) לא יתן אדם פאה אלא סוף: מפני גזל העניים ומפני בטול העניים ומפני מראית העין ומפני הרמאי... ומפני מראית העין כיצד? שלא יהו עוברין ושבין אומרים: ראו היאך פלני שקצר את שדהו ולא הניח ממנו פאה... (תוספתא, פאה פ"א ה"ו)

לפנינו הנמקה, שנושאת בעיקרה אופי פסיכולוגיסטי. למעשה, כל מה שנמנה בתוספתא, גם אם אינו עונה לאפיון ההלכתי הפשוט של 'מראית עין', קשור בעקיפין למראה עיניים במשמעותו הפשוטה. רוצה לומר, 'מראית עין' כטיעון בעל תוקף הלכתי מפורש עולה רק בהסבר אחד, שלא יעלילו על פלוני שלא הניח פאה — מצב שאפשרי רק באמצע השדה ולא ב'סופו' הפתוח למבטם של הכול. אך גם 'גזל העניים', 'ביטול העניים' והתחמקות ה'רמאים' קשורים לפעולת ראייה מסוימת וזיהוי התבואה שהושארה ב'סוף' השדה, בהבנה שאם היתה מושארת באמצעו, המצב היה שונה. לפי השקפה זו יש חשיבות ל'קליטת' מקום הפאה בעיניים, המובילה למצב של זיהוי ואבחון תבואה מסוימת כפאה. ברור שהחיבור בין התבואה המושארת לבין קו בולט בנוף מעורר את עין המתבונן. חשובה כאן התחושה של 'סוף' הלוכדת את העין, ולא הסוף של יחידת הבעלות שאיננו ניכר בהכרח לצופה.⁸

7 ראוי להצביע על ערפול מסוים בדברינו. אנו מדברים על אי-הפרעה בגין מכשול, אך התוספתא העומדת ביסוד העניין לא דיברה על הפרעה ו'התעקשה' על שיעור 'עשרה טפחים', כשברור כי גם שיעור קטן מזה מפריע. מסתבר, כי שיעור עשרה טפחים משרת גם עניין אחר, אולי את היותו מציין מקום ורשות. לא כאן המקום להאריך, אך דומה, כי הצגת הטיעון שלמעלה התמקרה בהפרעה בחרישה, אינה מושפעת בדברי האמוראים מ'הסיבה המקורית' לבחירת שיעור עשרה טפחים, שלא מתקיים בהכרח במדרגות המעורבות.

8 דברינו על תחושת קצה הלוכדת את העין עשויים להתקשר לסוגיית מעמדו של גודל השדה כגורם ביצירת תחושה פסיכולוגית של בעלות. דיון זה עולה רק בעקיפין בדברי חז"ל, ומפותח בעיקר במחלוקת הרמב"ם והראב"ד (הלכות מתנות עניים פ"ג ה"ד), ולכן נזכיר בקצרה את דברי הראב"ד: "...וכי מעיינת ביה שפיר מתחזי לך דבשרה קטנה בעינן הפסקה טפי משום שלא עבדי אינשי שדות טטנות כי הכי ולעולם הם נידונין כשדה אחת אלא אם כן יש ביניהם הפסק גדול...".

אם נבוא לסכם, בצד משמעות המכשול המפריע לחרישה שהוצעה לעיל, אפשר לדבר גם על גבול שדה במשמעות של מראית עין. משמעות זו חשובה בהקשר המיוחד של פאה ועולה גם בהיבטים אחרים של המצווה, כפי שנראה להלן. ולא רק בה! שאלת מעמדו של שדה הראייה העשוי בנסיבות מסוימות ליצור תחושה של קרבה נתפסת כמבט, עולה בהקשרים אחרים. למשל השאלה אם "אדם נותן עינו בבורו או במחיצתו"⁹, ומהותו של "סמוך ונראה" לקריאת המגילה.¹⁰ מתברר אפוא, כי תפיסת השדה כמהות נתפסת באופן חלקי בעין מתקשרת להערכות הלכתיות אחרות באשר לחלותה של ראייה כקובעת תחומים ומרחקים.

פאת שדך

ביסודה, תפיסת השטח של מצוות פאה קשורה כמוכּן ל'שדה' של הכתוב. 'שדך' של הפסוק מקבל כאן משמעות מעניינת. נזכיר את הפסוקים המתייחסים למצוות פאה:

ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה פאת שדך לקצר... (ויקרא יט, ט).
ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה פאת שדך בקצרך... (ויקרא כג, כב).

'שדך' זכה לדרשה ידועה:

'ואילו מפסיקין לפיאה' שנאמר 'שדך', ובלבד שלא יוציא משדה לחבירתה...
(ירושלמי, פאה פ"ב ה"א. וראו: תורת כוהנים לפסוקים הנזכרים).

לפי זה, האפשרות שהפאה תינתן על כל שדה ושדה נלמדת מלשון יחיד של הכתוב. אולם, משוקעת ב'שדך' גם משמעות נוספת, ובפשטות, הדגש מושם כאן על "שדך", וזה מעורר לתת את הדעת לשייכות: "שדך" — שדה שלך. אך מה הכוונה בשייכות זו? לכאורה, ברי שאדם נותן (משאיר) פאה משדה השייך לו ולא משדה אחר, אולם, בצד עצם הבלטת השייכות, הרכוש הפרטי מוצג כאן גם בהתייחס ל"ארצכם". מן הסתם, יש בכך כדי להזכיר שהשדה הוא חלק מארץ, וארץ ניתנה לעם. אם כן, מובלעות כאן תפיסות של בעלות אישית בצד רמיזה לשייכות לאומית, שביסודה עומד מתן הארץ לעם. תפיסה דומה עולה כידוע במפורש בדרך שמצווה ספר דברים לקיים את מצוות ביכורים, ולא כאן המקום להרחיב.¹¹

הגבולות הטופוגרפיים-נופיים, שבהם פותחת המשנה — בין שהשפעתם הממשית תחול על החופשיות שבתנועת המחרשה ובין שייצרו את תחושת הקצה-סוף הקשורה

9 בבלי, עירובין כב ע"א. לדברים נפקות לגבי השאלה "אם גזרינן דילמא אתי לטילטולי יותר מביט סאתים לקרפף" וכו'. השאלה היא מה משמעות נתינת העיניים בבור ותפיסת המחיצה והשטח המותר לטלטול העולה מכך. וראו דברי הריטב"א בחידושו (חידושי הריטב"א למסכת עירובין, מהד' מ' גולדשטיין, ירושלים, תשמ"מ, עמ' קפז-קפט).

10 בבלי, מגילה ב ע"ב. מעניינת כאן הגדרתו של הריטב"א: "ודעת רכותי, כל סמוך הוא דמשערין במיל, דכיון שאינו נראה עמו, לא חשיב סמוך ביותר ממיל, אבל כנראה כל שהוא נראה עמו, ומשתתף עמו בעניניהם ולית ליה שעורא" (חידושי הריטב"א למסכת מגילה, מהד' י"מ שטרן, ירושלים, תשל"ו, עמ' כב).

11 נזכיר בקצרה שהכתוב לוקח פעולה פשוטה של הבאת פרי הביכורים מן השדה הפרטי (דברים כו, א), והופכה להזדמנות להודות על הארץ בכללותה (שם, ה-יא).

במראית העין — מזכירים באופן ברור את הצד הטבעי, כלומר, את המקור של השטח, שאיננו נובע מפעולת האדם. האדם אינו קובע את הנוף — כך על כל פנים ראו זאת בימי קדם. הוא מקבל אותו ועשוי להשתמש בו, ואף לשנותו מעט, אך ביסודו משקף הנוף הטבעי את השטח הניתן לאדם על ידי ה', ועשוי להזכיר את עצם נתינתו. אשר למתורה הפרשנית, ברור שפרשנות סמלית לפנינו. אנו מנסים להקנות לפריטי נוף משמעות סמלית, כלומר נוכחותם בשטח אמורה להזכיר רעיונות מסוימים. ברור שאיש אינו יכול להיות ערב לכך שאכן הזכירו אותם בפועל, וככל סמליות ספרותית גם זו תלויה במידה רבה בחינוך הספרותי וההשקפתי של הקורא. ועדיין מדובר כאן בסמליות פשוטה יחסית — נחל ושלולית מייצגים את ההיבט הטבעי של הנוף, שעשוי לעלות על הדעת מתוך מבט מעמיק אל השטח.

דומה בעינינו ססיום המשנה הראשונה במליצה המקראית "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון" מחזק מגמה זו. מדובר בשימוש מליצי כדי לאפיין מצב גיאוגרפי-טופוגרפי מסוים. אולם, אין לשכוח את מקורו בנבואת פורענות מפורסמת של ישעיהו: "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבוא שמה יראת שמיר ושית והיה למשלח שור ולמרמס שה" (ישעיהו ז, כה). מודגש כאן אפוא היטב, כי "הרים" אלו המשמשים יסוד לחקלאות ההררית, בשלטונו המלא של ה' ימצאו, וברצונו יהפוך אותם לשממה. העתקת ה"הרים" המסמלים את שלטון ה' בארץ אל תוככי שדהו של הפרט, מעניקה בוודאי משמעות סמלית לכלל פריטי הנוף שבמשנה.

באימוץ גישה בסיסית זו מעניין לבחון את מעמדן של המדרגות. הנוף ההררי מזמן פעולת דירוג כדי להוציא לחם מן הארץ ההררית. אולם המדרגות קשורות במקורן לתוואי הנוף. כל המצוי בנוף ההררי יודע, כי לא נמצאן בכל מקום ומקום. יש מקומות שהן שכיחות משום שקל לבנותן, ולהפך. המקרה של "ראשי שורות מעורבין" חשוב מבחינתנו משום שכאן 'מנצח' הטבע את התרבות החקלאית. רוצה לומר, בנאי המדרגות מתחשב בטופוגרפיה המקומית הקיימת מקדמת דנא כדי ליצור מדרגות עמידות. אם כן, גם במקום שבנאי המדרגות פועל, ובכך משקף מסורת ארוכה של פעילות חקלאית,¹² אין תועלת במלאכתו אלא אם כן התחשב בנוף. השדה לעניין פאה נקבע על-ידי ראשי מדרגות מעורבין, כלומר, דיני פאה הקשורים במדרגות משקפים התחשבות בנוף, ולפי דעתנו, גם בסמליות העולה ממראה נוף המזכירה את הנתינה לאדם של פיסת טבע ההופכת לארץ.

הזיקה לדיני פאה האחרים

התפיסה שהוצגה עולה בקנה אחד עם צד אחר של דיני פאה — היא אינה שייכת לבעל הבית. כביכול, יש כאן רכוש שאינו שלו המצוי בתוך יחידת קרקע שלו. זהו מעמד מיוחד

12 הד למסורת זו: "אין בונין מדרגות על פי הגאיות ערב שביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן לשביעית. אבל בונה הוא בשביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן למוצאי שביעית. ולא יסמוך בעפר, אבל עושה הוא חיץ. כל אבן שהוא יכול לפשוט את ידו ולטלה הרי זו תנטל" (שביעית ג, ח). מדובר כאן על זמן יפה לבנייה וטכניקה מתאימה.

במינו הראוי לדיון מקיף, שלא יתבצע כאן. נציג רק ביטוי לכך — אי-יכולתו של בעל השרה לממש את 'בעלותו' ולהפלות עניים מסוימים, אלא אם כן מדובר בחשש לנפשות:

אפילו תשעים ותשעה עניים אומרים לחלק ואחד אומר לבזו, לזה שומעין שאמר כהלכה, ובדלית ובדקל אינו כן. אפילו תשעים ותשעה אומרים לבזו ואחד אומר לחלק לזה שומעין שאמר כהלכה (משנה פאה ד, א).

"בדלית ובדקל" — במקרים של סכנה¹³ מסתתר כאן כמדומה הרעיון שנתנית השטח לבעליו איננה שלמה, ובדיון ההלכתי יש כדי להורות לבעלים, כי משהו בשטחם איננו שלהם.

סיכום

"שדך" של דיני פאה עשוי להיות מובן בפשטות כיחידת בעלות, אך חכמים גילו בו יחידות משנה הנתחמות על-ידי יסודות נופיים בולטים, שהחשובים ביניהם נושאי אופי טבעי. אפשר לפרש את הזיקה לתיחום שדות המשנה על בסיס נופי כרצון לחזק את הממד הפסיכולוגי-הלכתי של מראית עין, אך אם מתבוננים בשטח עשויים יסודות נופיים שונים — במיוחד חשובות בעניין זה המדרגות — לסמל פן מקורי כלשהו של השטח המזכיר את מצבו הראשוני, שיש בו כדי להזכיר את עצם הנתינה של הקרקע לבעלים על-ידי ה'. כיוון אחר בדיני פאה מזכיר נתינה זו על-ידי הגבלת יכולתו של הבעלים לכוון את 'מתן' הפאה כרצונו. בעיקרה, זאת פרשנות סמלית הרואה ביסודות שנמנו במשנה ייצוגיות מסוימת. הם לא הובאו רק כדי להעניק הנחיות מעשיות, אלא בכוח הפוטנציאל הסימבולי שלהם, גם כדי להעמיד על משמעות מסוימת של מצוות פאה. אם נחזור ל'משולש' שבו פתחנו — הריאליה, המעשה היום-יומי ופרשנות הכתובים בהגותם של חז"ל, הרי שהדיון בהלכות המתבססות על דרשות מסוימות בענייני הפעילות היומיומית, יש בו כדי להנכיח רעיונות עומק במחשבה הדתית. אנו ערים לכך שצורת הדיון שהצענו מדגישה את הייחודי והחד-פעמי הכרוך במצוות פאה, ואכן, בבירור דפוסי החשיבה של חז"ל יש חשיבות להכרת המיוחד, ועדיין, יש לדעתנו בעיון זה כדי לזרוק אור על האופן בו ראו חכמים את הגבול כמושג, ואולי יפה לסיים דיון זה בפסוק שהוצג כמוטו למאמרנו "אתה הצבת כל גבולות ארץ" (תהילים עד, יז).

13 אמנם הירושלמי לומר את דינם של עצים אלו בדרך מדרשית, אך בסופו של דבר נאמר: "...הטריחו על בעל הבית שתהא הוצאה שלו מפני הסכנה" (ירושלמי, פאה פ"ד ה"א, יח ע"א).